Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

The Qur'anic Mechanism for Institutionalizing the Belief in Monotheism: A Tanzili – Thematic study

Narges Ghasemi Firoozabadi[1] ✉ | **Seyyedeh Vahideh Rahimi**[2]

1. corresponding author, Assistant professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Meybod University, Meybod, Iran. Email: n.ghasemi@meybod.ac.ir
2. Assistant professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Qom University, Qom, Iran. Email: svrahimi@yahoo.com

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 03 March, 2025
Received in revised form 28 April, 2025
Accepted 26 June, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Holy Qur'an, Belief in monotheism, Institutionalization, Motivational instruments, Cognitive instruments, Behavioral instruments.

Abstract

The aim of the present study is to explain the mechanism of the Holy Qur'an in institutionalizing the belief in monotheism within the minds and hearts of the polytheist Arabs of the era of revelation. This objective is pursued through analyzing the Qur'an's methodological framework and examining the verses related to theology in order to unveil the gradual process of forming monotheistic beliefs.

The study was conducted using the tanzili-thematic exegesis approach and an analytical-descriptive method. The verses related to monotheism were extracted based on their chronological order of revelation, and the key propositions concerning Qur'anic methods and instruments were analyzed to reveal the gradual stages of the Qur'an's influence in establishing and deepening monotheistic faith.

The results indicate that the Qur'an employed a three stage strategy for institutionalizing monotheism. There is a meaningful consistency between the methods and instruments used in each stage and the thematic content of the revealed verses. In the first stage, through the early Meccan chapters, the Qur'an used motivational tools to encourage the general public toward monotheism. In the second stage, with the formation of the first faith community and the increasing resistance of the polytheists against it, rational methods, proofs, and arguments were applied as cognitive instruments to affirm monotheism. In the third stage, coinciding with the Medinan period and the establishment of the Islamic state, the Qur'an utilized behavioral instruments; through the legislation of regulations and behavior forming factors, it tried to operationalize and institutionalize the belief in monotheism.

The present study reveals that the institutionalization of monotheistic faith in the Qur'an is a gradual and purposeful process that begins with emotional motivation, continues through reasoning and cognitive deepening, and ultimately becomes actualized in behavioral and legislative structures. This multi stage mechanism reflects the comprehensiveness of the Qur'anic educational method, which harmoniously integrates motivation, cognition, and action to achieve spiritual and intellectual transformation within the society.

Cite this article: Ghasemi firoozabadi, N., & Rahimi, S. V. (2026). The Qur'anic Mechanism for Institutionalizing the Belief in Monotheism: A Tanzili–Thematic study. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 181-204. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22855.4005

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22855.4005

Extended Abstract

Introduction

Monotheism, as the most fundamental divine teaching, is the axis of all prophetic missions and the foundation of human cultural and doctrinal transformation. In the course of its gradual revelation and through a deliberate and step-by-step method, the Holy Qur'an laid the groundwork for pushing the polytheistic Arab society toward the belief in the oneness of God. Indeed, by institutionalizing faith in God, the Qur'an established the doctrinal structure of the Islamic community.

What has received little attention in this regard is the mechanism used by the Qur'an to realize this transformation, namely the instruments and methods by which the Book institutionalizes the belief in monotheism through creating harmony among content, the context of revelation, and the audience's level of understanding.

This study adopts a tanzili–thematic approach to explain the process of institutionalizing monotheism based on the chronological order of the Qur'anic surahs and to discover a systematic model that reveals the Qur'an's motivational, cognitive, and behavioral strategies in transforming the belief in God. This purpose is achieved through the analysis of the corresponding verses.

Methodology

This research is fundamental in purpose and analytical-descriptive in method, and it examines the Qur'anic verses on monotheism through a tanzili–thematic approach. The data were extracted according to the chronological order of the surahs as authentically narrated by Ibn-e ʿAbbās and transmitted by Jābir bin Zayd. The data analysis was at two levels: longitudinal (the sequence of revelation) and transversal (the context of preceding and following verses). The unit of analysis in this study was the monotheistic propositions within the three historical stages of the Prophet's mission, extending from the beginning of the Prophethood to the Medinan period.

In the process of analysis, the three stages of the call to monotheism were first identified, and then the transformative instruments and methods used by the Qur'an at each stage were examined according to the context of revelation and the characteristics of the audience.

Induction within the content of the verses, comparison of the data, and conceptual analysis based on linguistic connotations and contextual meanings formed the basis to discover the Qur'an's model for institutionalizing belief in monotheism.

Findings

A thematic analysis of the revealed verses based on their chronological order shows that the Holy Qur'an has institutionalized the belief in monotheism by employing a gradual and coherent model built upon three foundations including motivation, cognition, and behavior.

In the first stage, which extends from the beginning of the mission to approximately the middle Meccan surahs, the content of the verses focuses more on motivational instruments, such as warnings, depiction of torment, and description of God's absolute power. Through an admonishing language, denunciation of idolatry, and promises of God's mercy toward the monotheists, the verses lay the psychological groundwork for accepting the principle of divine unity in a society filled with polytheistic ideas. In this stage, the frequency of the terms related to warning and the recurrence of cautionary imagery correspond to the necessity of awakening the minds of the early audiences of revelation.

In the second stage, concurrent with the formation of the first nucleus of faith and the intensification of theological confrontation with polytheists, the Qur'an employed cognitive instruments, including rational arguments, conceptual contrasts, fundamental questions, and monotheistic narratives. In surahs

such as Al-Aʿrāf, Yūnus, Ṭāhā, and Al-Anʿām, these instruments functioned to establish the intellectual foundation of monotheism and demolish the bases of polytheism. The harmony between the linguistic structures of these verses and their pedagogical aims indicates that the Qur'an relied primarily on argumentative reasoning to establish the knowledge of monotheism, demonstrating the truth of divine unity through internal and external proofs.

In the third stage, corresponding to the establishment of the Islamic community in Medina, the nature of the verses transformed from cognitive to behavioral. Concepts such as jihad, migration in the path of God (hijrah), divine support (nuṣrah), affliction (ibtilāʾ), and obedience served as behavioral instruments to consolidate the belief in monotheism. The Qur'an's emphasis on divine afflictions and the realization of faith through action illustrates this stage, where belief in monotheism moved beyond mental and emotional dimensions into the realm of social behavior and active practice. Thus, by linking motivation, cognition, and behavior, the Holy Qur'an organized the society's transition from polytheism to monotheism and presented a systematic model of institutionalizing faith in God. This was an evolution rising from emotional invitation to intellectual recognition, and finally to practical commitment. It represents all the stages of monotheistic transformation within the gradual order of revelation.

Conclusion

This study was conducted to detect the Qur'an's fundamental methodological pattern in the process of institutionalizing belief in monotheism based on the tanzili-thematic style. It revealed a coherent and tripartite methodological system including three stages: presentation of monotheistic belief, explanation and proof of monotheistic belief, and stabilization and institutionalization of monotheism. Each of these stages was in accordance with the historical circumstances and the conditions of the audience, utilizing its own specific methodological instruments.

The principal findings indicate that the Qur'an's method of inviting to monotheism is an integrated process, yet one featuring distinct functional phases. In the initial phase (Surahs 1-38), motivational instruments such as repeated warnings, depictions of punishment, and threats of divine chastisement predominate due to the high number of non-monotheistic addressees. In the second phase (Surahs 39-84), with increased resistance and the need for reasoning, cognitive instruments such as arguments, contrasts, and narratives played effective roles to demolish the foundations of polytheism and establish the unity of God. Finally, in the third phase (Surahs 85-114), the goal was to institutionalize and deepen the faith within the nascent Islamic society; therefore, behavioral instruments such as the concepts of jihad, migration in the cause of God, and afflictions assumed a central role, ensuring that monotheistic belief be realized in the form of a social behavior.

The key conclusion of this study is the discovery of a correlation between the Qur'an's "process of content transformation" and its "methodological strategy". This harmony can be traced in both quantitative and qualitative terms, meaning that the instruments in each stage were employed with a certain frequency and quality suited to the requirements of that era. Ultimately, the study illustrates that the institutionalization of the belief in monotheism in the Qur'an is a developmental process, one that begins with motivation, deepens through cognition, and culminates in behavioral realization and permanence.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

سازوکار قرآن در نهادینه‌سازی باور به توحید بر اساس مطالعه تنزیلی– موضوعی

نرگس قاسمی فیروزآبادی[۱] ✉ | سیده وحیده رحیمی[۲]

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: n.ghasemi@meybod.ac.ir
۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: svrahimi@yahoo.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵

واژگان کلیدی:
قرآن کریم، باور توحیدی، نهادینه‌سازی، ابزار انگیزشی، ابزار شناختی، ابزار رفتاری.

***این مقاله مستخرج از رساله دکتری است.**

چکیده

هدف: پژوهش حاضر در پی تبیین سازوکار قرآن کریم در نهادینه‌سازی باور به توحید در ذهن و جان اعراب مشرک عصر نزول است. این هدف با تحلیل روش‌شناسی قرآن و بررسی آیات مرتبط با خداشناسی برای کشف روند تدریجی شکل‌گیری توحید دنبال شده است.

روش پژوهش: پژوهش با رویکرد تفسیر تنزیلی ـ موضوعی و روش تحلیلی ـ توصیفی انجام شد. آیات مربوط به توحید بر اساس ترتیب نزول استخراج و گزاره‌های محوری پیرامون روش‌ها و ابزارهای قرآنی تحلیل گردید تا مراحل تدریجی اثرگذاری قرآن در تثبیت و تعمیق باور توحید آشکار شود.

یافته‌ها: قرآن برای نهادینه‌سازی توحید از راهبردی سه‌مرحله‌ای بهره برده است: میان روش‌ها و ابزارهای به‌کار رفته در هر مرحله، با محتوای آیات در آن مرحله تناسب و هماهنگی معناداری وجود دارد. قرآن در اولین مرحله، در نخستین سور مکی، با استفاده از ابزار انگیزشی، عموم جامعه را به باور توحید ترغیب نموده است. در مرحله دوم و با شکل‌گیری نخستین جامعه ایمانی و افزایش مقاومت مشرکان در برابر این گروه، با ارائه روش‌های استدلالی و شواهد و براهین، از ابزار شناختی در جهت اثبات باور توحید استفاده کرده و در مرحله سوم، مقارن با دوران مدنی و تشکیل حکومت اسلامی، با بهره‌گیری از ابزار رفتاری و از طریق تشریع احکام و عوامل رفتارساز در جهت عملیاتی‌کردن و نهادینه‌سازی باور توحید گام برداشته است.

نتیجه‌گیری: پژوهش حاضر روشن می‌سازد که نهادینه‌سازی باور به توحید در قرآن کریم، فرآیندی تدریجی و هدفمند است که از انگیزه‌بخشی عاطفی آغاز می‌شود، با استدلال و تعمیق شناخت ادامه می‌یابد و نهایتاً، در قالب نظام رفتاری و تشریعی تحقق عینی پیدا می‌کند. این سازوکار چندمرحله‌ای نشان از جامعیت روش تربیتی قرآن دارد که از انگیزش، شناخت و عمل به‌صورت هماهنگ برای تحول فکری و ایمانی جامعه بهره می‌گیرد.

استناد: قاسمی فیروزآبادی، نرگس و رحیمی، سیده وحیده. (۱۴۰۵). سازوکار قرآن در نهادینه‌سازی باور به توحید بر اساس مطالعه تنزیلی- موضوعی، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۲۰۴-۱۸۱.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22855.4005

CC BY

ناشر: دانشگاه میبد.

© نویسندگان.

۱. طرح مسئله

توحید به معنای شهادت به یگانگی خدا و شریک نداشتن او (صدوق، بی‌تا، ج۱، ص۷۲)، سنگ بنای عقاید اسلامی، بلکه همه شرایع آسمانی است (سبحانی، ۱۴۲۱، ج۱، ص۱۰) و رسالت تمام انبیاء دعوت به توحید بوده است (نحل: ۱۶/ ۳۶). قرآن طی ۲۳ سال نزول تدریجی، باور اعراب را در ابعاد مختلف و از همه بنیادی‌تر، بُعد خداباوری دگرگون کرد و با نهادینه‌سازی باور توحید، سنگ بنای آموزه‌های اسلامی را محکم ساخت. اینکه قرآن با چه سازوکار و ابزاری توانست موجد چنین تحولی باشد، مسأله‌ای است که بدان پرداخته نشده است. پرداختن به این مسأله و کشف روش قرآن در تحول خداباوری در گرو اتخاذ روشی متناسب با هدف پژوهش است.

با عنایت به تدریجی بودن امر نهادینه‌سازی از یک سو و نزول تدریجی آیات در بستر نیازها و فضای مخاطبان از سوی دیگر، مطالعه آیات در چهارچوب سبک تنزیلی ـ موضوعی، رویکردی مناسب جهت استخراج روش قرآن در فرایند نهادینه‌سازی است. روش تنزیلی ـ موضوعی، به دنبال کشف جریان تحول فرهنگی و دینی جامعه عصر پیامبر(ص) با بررسی موضوعات کلیدی قرآن بر اساس ترتیب نزول آیات است. در این روش، گزاره‌های پیرامون موضوع از آغاز تا پایان در دو برش طولی (سیر نزول) و برش عرضی (سیاق قبل و بعد هر آیه) بررسی می‌شود (سلیمی، ۱۳۹۸، ص۴).

با وجود گستردگی نگارش‌ها پیرامون توحید، بسیاری از پژوهش‌هایی که با محوریت آیات قرآن به بحث توحید پرداخته‌اند، نظیر کتاب «تفسیر موضوعی قرآن کریم، توحید در قرآن» از آیت الله جوادی آملی، «الله شناسی» نوشته علامه آیت الله حسینی طهرانی و بخش خداشناسی سایر کتب تفسیر موضوعی، از منظر روش‌شناسی مباحث توحید را دنبال نکرده‌اند. بعضی پژوهش‌ها نظیر رساله دکترای «بررسی تحلیلی موضع‌گیری قرآن کریم با جریان‌های غیر توحیدی عصر نزول» از رضا حسنی نیز، با وجود نگاه روش‌شناسانه به مسأله توحید در قرآن، فارغ از رویکرد ترتیب نزول، به اتخاذ روش‌های قرآنی پرداخته است.

افزون بر این، نوشتارهایی که با رهیافت ترتیب نزول، به بُعد تحول‌بخشی قرآن نظر داشته‌اند، هیچ‌کدام به صورت مشخص، بُعد تحول‌آفرینی را در ساحت خداباوری و از منظر روش‌شناسی بررسی نکرده‌اند. بعضی چون مهدی بازرگان در کتاب «سیر تحول قرآن» به بحث تحول در ابعادی غیر از بعد اعتقادی پرداخته و برخی نظیر عبدالکریم بهجت‌پور در «همگام با وحی»، با رویکرد تفسیری به تحول‌آفرینی قرآن در ابعاد مختلف به صورت کلی اشاره کرده است. مقاله «فرایند گذار از بت‌پرستی به توحید در قرآن» از نگارنده و همکاران، نیز، گرچه مراحل تحول‌بخشی در قرآن را بر اساس مطالعه تنزیلی دنبال کرده است، با این حال این پژوهش، فرایند تحول‌آفرینی را از بعد محتوای آیات بررسی نموده و در صدد استخراج روش و ابزارهای قرآنی در این فرایند نبوده است.

نوشتار پیشِ رو، با عنایت به فرایند تحول‌بخشی از بت‌پرستی به توحید در قرآن و اتخاذ رویکرد تنزیلی ـ موضوعی، در صدد پاسخ به این سؤال است که قرآن کریم در فرایند نهادینه‌سازی باور توحید، از چه ابزارها و روش‌هایی بهره برده و چگونه ابزارهای مختلف را با فضای نزول و روند تغییر باورها و محتوای دوره‌های دعوت، متناسب و هماهنگ ساخته است و از این طریق، کوشش نموده به الگوی پایه‌ای روش قرآنی در نهادینه‌سازی باور توحید دست یابد.

لازم به ذکر است، مراد از ترتیب نزول در این پژوهش، ترتیب سوره‌ها طبق روایت ابن عباس از میان روایات چهارده‌گانه است که تنها روایتی است که راویان آن، همه موثق هستند و تکمیل آن، مطابق روایت جابر بن زید با تصحیح از روی نسخه‌های متعدد قابل اعتماد صورت یافته است (معرفت، ۱۴۲۸، ج۱، ص۱۳۴). علامت اختصاری (ش‌ن) در این مقاله برای نشان‌دادن شماره سوره به ترتیب نزول تعریف شده است.

۲. تبیین مراحل دعوت قرآن به توحید در بستر تاریخی نزول

بر اساس مطالعه آیات محوری پیرامون توحید بر مبنای ترتیب نزول، مسیر گذار از بت‌پرستی به توحید در قرآن شامل سه مرحله اصلی می‌شود. تمایز این مراحل را می‌توان از تحلیل محتوای آیات قرآن در هریک از این مراحل، با توجه به جامعه مخاطب و نقاط اصلی سیر حرکت از بت‌پرستی به توحید به دست آورد.

بر پایه این سبک از مطالعه، مرحله نخست دعوت به توحید، طرح مسأله توحید و اعلان وحدانیت خداست. محتوای آیات در این مرحله، در جهت ایجاد آمادگی و انگیزه برای شنیدن آیات پیرامون توحید حرکت می‌کند و زمینه تغییر در باور بت‌پرستی و تمایل به سمت یکتاپرستی را فراهم می‌نماید. این مرحله مشتمل بر سوره‌های شماره ۱-۳۸ (علق تا ص) است.

در مرحله دوم، با تشکیل نخستین جامعه ایمانی از یک سو و مقاومت و تشدید کارشکنی‌های مشرکان از سوی دیگر، آیات قرآن در جهت تبیین باور توحید و ایجاد شناخت نسبت به این باور، در دو مسیر اثبات بطلان تفکر مشرکانه و تخریب پایه‌های شرک و همچنین، ایجاد شناخت و استدلال بر یگانگی خداوند به صورت موازی قدم برمی‌دارد. این مرحله در بردارنده سوره‌های ۳۹-۸۴ (اعراف تا روم) است.

بعد از مرحله شناخت‌دهی و ایجاد معرفت، در مرحله سوم، قرآن در گامی فراتر در راستای تثبیت و عمق‌بخشی به باور شکل یافته توحید، با تبیین ایمان حقیقی و بیان درجات و مؤلفه‌های ایمان، از طریق تشریع احکام متعدد و توصیه‌های اخلاقی، در راستای رفتارسازی موحدانه گام برمی‌دارد و با آسیب‌شناسی رفتارهای اهل ایمان با معیار توحیدی، از انحراف حرکت توحیدی جلوگیری می‌کند. این مرحله را می‌توان مقارن با هجرت پیامبر(ص) دانست که شامل سوره‌های ۸۵-۱۱۴ (عنکبوت تا توبه) می‌باشد (رک: رحیمی، قاسمی فیروزآبادی و رحمان‌ستایش، ۱۴۰۰، سرتاسر مقاله).

۳. روش‌های تحول‌آفرینی قرآن در بستر تاریخی نزول

روش به معنای طریق، راه و رسم و ... در علوم مختلف، به صورت‌های گوناگون تعریف شده است؛ اما در یک معنای کلی، روش در معنای مجموعه ابزار مناسب برای رسیدن به مقصود استعمال می‌شود (ساروخانی، ۱۳۸۶، ج۱، ص۲۴). در مقاله حاضر نیز، این واژه در همین معنای کلی، به مجموعه ابزارها و قالب‌های استخدام شده در جهت نهادینه‌سازی باور توحید اطلاق می‌شود.

ایجاد تغییر در نگرش‌ها، گرایش‌ها، باورها و عادات مردم مستلزم طراحی و به‌کارگیری روش‌های متناسب با آن است. قرآن کریم نیز با عنایت به این امر، برای رشدآفرینی و تغییرات فرهنگی، از روش‌های حکیمانه‌ای استفاده کرده و در انتقال مفاهیم خود، به تناسب ظرفیت مخاطبان، چالش‌ها و پرسش‌ها در سالیان نزول توجه داشته است (بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص۳۵۲).

بنا به مطالعه حاضر، از مقارنه آیات قرآن در بستر نزول و مراحل دعوت به توحید به دست می‌آید، قرآن کریم از سه روش عمده در جهت تحول‌سازی باور توحید استفاده کرده است. این روش‌ها متناسب و هماهنگ با محتوای آیات در فرایند تحول‌آفرینی و مراحل سه‌گانه دعوت تغییر می‌یابد. گرچه مراحل سه‌گانه دعوت، از جهت ابزارها و قالب‌های استخدام شده برای تغییر باورها به صورت کامل از هم متمایز نیست؛ اما برجستگی و نمود برخی از ابزارها در هر دوره به حدی است که امکان تمایز آن را با مراحل قبل و بعد فراهم می‌سازد.

به‌طور کلی، این روش‌ها را می‌توان در سه دسته اصلی مورد بررسی قرار داد. «روش‌های انگیزشی»، «روش‌های شناختی» و «روش‌های رفتاری» که هر کدام در دوره‌ای از نزول قرآن کثرت بیشتری دارند. بنابراین، مبنای تقسیم‌بندی روش‌ها در این پژوهش، رویکرد غالب در هر دوره بوده است.

۴. ابزارهای تحول‌آفرینی قرآن در بستر تاریخی نزول

ابزار به معنای وسیله و آلت، به چیزهایی اطلاق می‌شود که واسطه دستیابی به هدف است (فرهنگ عمید، ۱۳۶۴، ج۱، ص۷۲). در این پژوهش، مقصود از ابزار، قالب‌هایی است که وسیله دست‌یابی به هدف هر مرحله هستند. از این جهت، ابزارها عناوین خاص‌تری نسبت به روش محسوب می‌شوند و در ذیل روش قرار می‌گیرد. مثلاً، انذار به‌عنوان یک ابزار برای روش انگیزشی تعریف شده است.

مطالعه آیات پیرامون توحید بر اساس سیر ترتیب نزول نشان می‌دهد که به‌کارگیری ابزارها در روند نهادینه‌سازی باور توحید، هماهنگ با محتوای آیات است. این هماهنگی به دو صورت کلی، قابل شناسایی و تحلیل است؛ صورت اول، کاربست پربسامد برخی ابزارها در یک مرحله متناسب با محتوای آن مرحله است؛ چنان‌که استفاده از قالب انذار در مرحله اول، با توجه به محتوای آیات، در بردارنده ارکان توحید و لزوم ترک شرک، نمود بیشتر دارد؛ اما صورت دوم، به‌کارگیری یک ابزار در هر سه مرحله با شمار تقریباً یکسان، اما با محتوایی متفاوت و متناسب با آن مرحله است؛ چنان‌که تکرار کلیدواژه‌ها یا کلیدگزاره‌ها به‌عنوان ابزاری کارآمد و پرشمار در هر سه مرحله وجود دارد؛ اما اینکه چه واژگان یا عباراتی به صورت کلیدی در هر مرحله انتخاب و تکرار می‌شود، همسو با محتوای هر مرحله متفاوت است.

۴-۱. مرحله اول، کاربست ابزارهای انگیزشی

اولین مرحله از مراحل تحول‌بخشی در باور اعراب نسبت به خدا، طرح مسأله توحید است. این مرحله نسبت به دو مرحله بعد، حجم کمتری از آیات را در برمی‌گیرد. تأمل در روش‌های دعوت توحیدی در مرحله نخست دعوت، یعنی مرحله طرح و ایجاد باور به توحید، نقش پررنگ ابزارهای انگیزشی را در این مرحله نشان می‌دهد. انگیزش، از نظر لغوی به معنی ترغیب و تحریک است (معین، ۱۳۸۱، ج۱، ص۲۱۱). اصطلاح انگیزش را می‌توان به‌عنوان نیروی ایجادکننده، نگهدارنده و هدایت‌کننده رفتار تعریف کرد (سیف، ۱۳۹۶، ص۲۴۰). مقصود از ابزارهای انگیزشی در نوشتار حاضر، قالب‌هایی است که در جهت ترغیب و تحریک فرد به سمت پذیرش یا ردّ یک باور و تنظیم رفتار فرد بر مبنای آن کارایی دارند. کاربست ابزارهای انگیزشی، در تحول باورها مقدم بر سایر روش‌هاست. استفاده از ابزارهای ذیل در مرحله نخست فراخوان توحید، به خوبی نمایانگر این امر است.

۴-۱-۱. انذار و تهدید

تهدید به عاقبت ناخوشایند دنیوی و فرجام تلخ اخروی، از جمله ابزار بازدارنده و پربسامد در مرحله اول دعوت است. مطالعه سوره‌های آغازین بعثت پیامبر(ص) گویای این امر است که در مرحله ابتدایی دعوت توحیدی، انذار بر تبشیر تقدم و غلبه دارد. نسبت ۲۲ به ۰ مشتقات «انذار» نسبت به «تبشیر» که حاصل بسامدگیری نگارنده ازصورت‌های صرفی این دو ریشه در مرحله نخست است، می‌تواند مؤید این ادعا باشد.

تکیه بر مسأله «انذار»، بدین دلیل است که ضربه‌های نخستین انقلاب، باید از اعلام خطر و انذار شروع شود؛ چرا که تأثیر این کار، در بیدارساختن خفتگان و غافلان، از بشارت بیشتر است و اصولاً، انسان تا احساس خطر مهمی نکند، از جا حرکت نخواهد کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۹، صص۶۹-۷۰).

با این توضیح می‌توان گفت، در ابتدای دعوت به یکتاپرستی، انذار و تهدید عاملی بازدارنده‌تر از تبشیر و تشویق برای دست برداشتن از لذات و منافع دنیوی بت‌پرستی و تغییر مسیر به سمت خداپرستی است.

۴-۱-۲. قاطعیت در بیان

توجه به سبک بیانی قرآن در گام نخست دعوت به یکتاپرستی نشان می‌دهد، از آنجا که در این مرحله، به ارکان و اصول توحید پرداخته شده، روش بیان قاطعانه و بدون اغماض است. نمونه شاخص این نوع برخورد را می‌توان در سوره کافرون (ش‌ن ۱۸) به وضوح دید. محتوای این سوره بیانگر اصرار و التزام به راه مستقیم توحید است (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج۲۴، ص۴۵۹) و با تکرار بر این امر تأکید دارد که پیامبر(ص)، نه در گذشته و نه در حال و آینده، در مسیر شرک قرار ندارد (فیض کاشانی، ۱۴۱۸، ج۵، ص۳۸۵) و ذره‌ای در دعوت توحیدی خود مماشات نخواهد کرد. این قاطعیت و جدیت برای مشرکان، در بردارنده پیام سرسختی پیامبر(ص) در رسالتش بر یکتاپرستی است (مغنیه، ۱۴۲۵، ص۸۲۴) و برای مستضعفان می‌تواند القاکننده این نوید باشد که پیامبر(ص) به راستی از جانب خداست و ایستادگی و مقاومت سرسختانه‌اش در برابر طاغوت و سران شرک به پشتوانه قدرت الهی است و ازاین‌رو، می‌توان با تکیه بر او و خدای یگانه‌اش در برابر ظلم سران شرک ایستاد. این قاطعیت در لحن بیانی آیات پیرامون عذاب مشرکان نیز، کاملاً مشهود است (برای نمونه: علق: ۱۵-۱۹؛ قلم: ۴۲-۴۴؛ مدثر: ۲۶-۳۰).

۴-۱-۳. تکرار کلیدواژه‌ها و کلیدگزاره‌ها

«تکرار» از پربسامدترین روش‌های قرآنی در باورمند ساختن یک گزاره است. ابعاد زیباشناسی و فواید پدیده «تکرار»، از دیرباز مورد توجه علمای نحو و بلاغت بوده است (علوی، ۱۴۲۳، صص۶۴-۶۵) و برخی نیز به تفاوت‌های جزئی در ساختارهای تکراری آیات، تحت عنوان اسرار تکرار در قرآن توجه خاص داشته‌اند (کرمانی، بی‌تا، صص۲۱-۲۳)؛ اما فراتر از بُعد زیبایی‌شناختی، زبان‌شناسان متن معتقد هستند که وجود سلسله‌ای از واژگان و جملات همسان یا مشابه در یک متن که پی‌درپی به یکدیگر ارجاع داده می‌شوند، علاوه بر پیوستگی بخش‌های مختلف متن، اندیشه‌ای واحد را در سراسر متن گسترش می‌دهد و درک این رابطه‌های معنایی میان اقلام واژگانی، گامی مهم در کشف لایه‌های عمیق معانی متن است (مشکین‌فام و رحیمی، ۱۳۸۴، صص۱۶۶-۱۶۷).

قرآن از ابزار تکرار در سوره‌های متعدد استفاده کرده است. به‌کارگیری این ابزار در این مرحله با توجه به حجم آیات، نسبت به مراحل بعد کمتر است؛ با این حال، مواردی از کاربست این ابزار را در این مرحله نیز می‌توان مشاهده کرد. تکرار کلیدواژه‌های مشتقات «انذار» یا مفاهیم مرتبط با آن، در مواجهه با مشرکان را می‌توان در راستای اهداف انگیزشی این دوره تحلیل کرد. ذکر آیه ﴿**فَكَيْفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ**﴾ به شمار ۴ مرتبه و عبارت ﴿**فَذُوقُوا عَذابِي وَ نُذُرِ**﴾ به شمار ۲ مرتبه در سوره قمر (ش‌ن ۳۷) در بیان سرگذشت اقوام تکذیب‌کننده پیشین، نمونه‌ای از کاربرد ابزار تکرار است که به منظور تأکید بر نتیجه‌گیری از داستان‌ها و تحت تأثیر قرارگرفتن شنوندگان به دنبال هریک از قصه‌ها آمده و این تأکید با ذکر غرض انذار در آیه بعد ﴿**وَ لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ**﴾، دو چندان شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۹، ص۶۷).

۴-۱-۴. توصیف و تصویرسازی

در سوره‌های مرحله نخست، آگاهی‌بخشی‌ها به صورت تصویری و محسوس برای مخاطب صورت گرفته است. هرچند استفاده از این روش، در برخی موضوعات مثل معاد، به سبب ماهیتشان بیشتر نمود دارد؛ با این حال، مرحله نخست خداباوری هم از این توصیفات خالی نیست. به همین دلیل، در مرحله اول تحول‌بخشی، وقتی از پروردگار سخن می‌گوید، نخست از صفاتی سخن می‌آید که درک و لمس آن برای مخاطب راحت‌تر است. آیات ۴۳-۵۴ نجم (ش‌ن۲۳) را می‌توان در این راستا مثال آورد: «و هم اوست که می‌خنداند و می‌گریاند و هم اوست که می‌میراند و زنده می‌گرداند و هم اوست که دو نوع می‌آفریند: نر و ماده، از نطفه‌ای چون فرو

ریخته شود و هم پدیدآوردنِ [عالَمِ] دیگر بر [عهده] اوست و هم اوست که [شما را] بی‌نیاز کرد و سرمایه بخشید و هم اوست پروردگار ستاره «شِعری» و هم اوست که عادیان قدیم را هلاک کرد و ثمود را [نیز هلاک کرد] و [کسی را] باقی نگذاشت و پیشتر [از همه آنها] قوم نوح را، زیرا که آنان ستمگرتر و سرکش‌تر بودند و شهرها [ی سَدُوم و عامورہ] را فروافکند. پوشاند بر آن [دو شهر، از باران گوگردی] آنچه را پوشاند».

این آیات را می‌توان تصویری از جلوه‌های متعدد قدرت خداوند تحلیل کرد که همگی منتهی‌شدن خلقت و تدبیر به خدای سبحان را به صورت انحصاری بر می‌شمارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۹، صص۴۴-۴۵) و این بیان با توجه به آیات نخستین این سوره و بیان مشرکان در توجیه عقاید مشرکانه، می‌تواند ردی بر عقاید باطل ایشان (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۹، ص۴۸) و عاملی انگیزشی در جهت تحریک مخاطبان به پذیرش و پرستش خدای یگانه باشد.

آنچه بیان شد، اجمالی از قالب‌های انگیزشی در نخستین مرحله دعوت توحیدی است. از آنجا که حجم آیات این مرحله نسبت به دو مرحله بعد کمتر است، میزان کاربست ابزارهای گوناگون نیز، به همان نسبت کمتر از مراحل دوم و سوم فرایند نهادینه‌سازی باور توحید است. با این حال، فراوانی به‌کارگیری ابزارهای انگیزشی نسبت به دو روش شناختی و رفتاری در این مرحله به گونه‌ای است که می‌توان تقدم استفاده از روش انگیزشی را بر سایر روش‌ها در فرایند قرآنی نهادینه‌سازی باور توحید نتیجه گرفت.

۴-۲. مرحله دوم، کاربست ابزارهای شناختی

بعد از طرح باور توحید و ایجاد نخستین جامعه توحیدی در سال‌های ابتدایی رسالت پیامبر(ص) و شروع کارشکنی‌های گسترده مشرکان، فراخوان توحیدی پیامبر(ص) وارد مرحله جدیدی می‌شود. به‌طور کلی در مرحله دوم از تحول‌آفرینی، هدف این است که اصل یکتاپرستی به صورت شفاف تبیین گردد و از بُعد شناختی، استحقاق خداوند برای پرستش به اثبات رسد تا زمینه جایگزینی باور توحیدی بر باور شرک فراهم شود. استفاده از هر سه روش انگیزشی، شناختی و رفتاری در این مرحله نیز وجود دارد؛ اما بررسی آیات در این مرحله نشان می‌دهد، هماهنگ با محتوای آگاهی‌دهنده آیات این دوره، به‌کارگیری روش‌ها و ابزارها نیز، از انگیزشی به شناختی تغییر می‌کند.

شناخت در لغت به معنای ادراک، دریافت، معرفت و ... است. مقصود از شناخت در این مقام، تمامی فعالیت‌ها و فرایندهایی است که موجب آگاهی فرد از یک چیز می‌شود (سیف، ۱۳۹۶، ص۳۵۶). به‌کارگیری ابزارهای شناختی و رویکردهای استدلالی در مرحله دوم تحول‌بخشی، نمود بیشتری دارد که در ادامه بدان‌ها اشاره خواهد شد.

۴-۲-۱. استدلال

استدلال پرکاربردترین ابزار در این مرحله است. بررسی آماری آیات قرآن نشان می‌دهد، عمده استدلالات و براهین قرآنی پیرامون توحید در سوره‌های میانی و در مرحله دوم تحول‌آفرینی قرار دارد. به غیر از ذکر نشانه‌های خدا که می‌تواند در زمره ساده‌ترین استدلال‌ها بر یگانگی خدا قلمداد شود، حجم عمده براهین دال بر وجود خداوند نظیر برهان حرکت، وجوب و امکان، علت و معلول، صدیقین (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج۳، صص۲۴، ۵۳، ۶۹، ۸۶) و براهین یگانگی او مثل برهان فطرت، هماهنگی هستی، برهان وحدت، فیض و هدایت (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج۳، صص۱۸۴، ۱۹۷، ۲۱۵، ۲۷۷) نیز، در محدوده مرحله دوم دعوت توحیدی قرآن قرار می‌گیرد. جدول ذیل گویای این مطلب است.

نوع استدلال	موضوع استدلال	نام سوره	شماره آیه	شماره نزول	شماره در مصحف
اثبات وجود خدا	برهان نظم	شمس	۸-۷	۲۶	۹۱
		طه	۵۰	۴۵	۲۰
		یونس	۳۱	۵۱	۱۰
		انعام	۹۵	۵۵	۶
		جاثیه	۴-۳	۶۵	۴۵
		نحل	۷۹	۷۰	۱۶
		مؤمنون	۱۴-۱۲	۷۴	۲۳
		روم	۲۵-۲۰	۸۴	۳۰
		بقره	۱۶۴؛ ۲۸۱	۸۷	۲
		انفال	۶۳-۶۲	۸۸	۸
		رعد	۳	۹۶	۱۳
		حجرات	۱۳	۱۰۷	۴۹
	برهان حرکت	انعام	۷۹-۷۵	۵۵	۶
	برهان وجوب و امکان (فقر و غنی)	فاطر	۱۵	۴۳	۳۵
		محمد	۳۸	۹۵	۴۷
		الرحمان	۲۹	۹۷	۵۵
	برهان علت و معلول	طور	۳۶-۳۵	۷۶	۵۲
		طور	۴۳	۷۶	۵۲
	برهان صدیقین	بروج	۲۰	۲۷	۸۵
		فصلت	۵۳	۶۱	۴۱
		آل عمران	۱۸	۸۹	۳
		حدید	۳	۹۴	۵۷
		نور	۳۵	۱۰۳	۲۴
	برهان فطرت	اعراف	۱۷۲	۳۹	۷
		یونس	۲۲-۲۳و۳۱	۵۱	۱۰

		زخرف	۹و۸۱	۶۳	۴۳
		مؤمنون	۸۴و۸۹	۷۴	۲۳
		روم	۳۰و۳۳	۸۴	۳۰
		عنکبوت	۶۱و۶۵	۸۵	۲۹
اثبات یگانگی خدا	برهان فطرت	انعام	۴۰و۴۱و۶۳و۶۴	۵۵	۶
		نحل	۵۳و۵۴	۷۰	۱۶
		روم	۳۳	۸۵	۳۰
		عنکبوت	۶۵	۸۵	۲۹
	هماهنگی جهان هستی	انبیاء	۲۱-۲۲	۷۳	۲۱
		مؤمنون	۹۱	۷۴	۲۳
		ملک	۳-۴	۷۷	۶۷
	برهان صرف الوجود	یوسف	۳۹	۵۳	۱۲
		آل عمران	۲-۳	۸۹	۳
		حدید	۸۱	۹۴	۵۷
	برهان فیض و هدایت	زخرف	۴۵	۶۳	۴۳
		احقاف	۴	۶۶	۴۶
		انبیاء	۲۵	۷۳	۲۱

۴-۲-۲. طرح سؤال

روش پرسش و پاسخ یکی از بهترین روش‌های آموزشی قرآن در تعمیق اندیشه در ضمیر انسانی است (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج۴، صص۶۴-۶۵). در قرآن، ۲۹ آیه مشتمل بر سؤال است که به انواع مختلفی قابل تقسیم است (حفنی، ۲۰۰۴، ج۱، ص۸۱). برخی از این سؤال‌ها را می‌توان با هدف واداشتن شخص به تلاش فکری و رجوع به وجدان برای پاسخگویی دانست (عدنان، ۲۰۰۰، ص۱۷) که به دنبال آن اقرار مخاطب را در پی دارد، اقراری که زمینه سرزنش ایشان را به دلیل انحراف از مسیر صحیح و به بی‌راهه رفتن فراهم می‌کند. ازاین‌رو، در سوره‌های این مرحله، آیاتی تکرار می‌شود که با اقرارگرفتن از مشرکان در مورد خالقیت خداوند، مسأله توحید ربوبی و خطای آشکار مشرکان را در این زمینه به رخ می‌کشد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۶، ص۲۳۱).

تکرار گزاره ﴿**وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ... لَيَقُولُنَّ اللَّهُ**﴾ در آیه ۲۵ لقمان (ش‌ن ۵۷)، آیات ۹ و ۸۷ زخرف (ش‌ن ۶۳) در این مرحله و اولین آیات ۶۱ و ۶۳ عنکبوت (ش‌ن ۸۵) در اولین سوره مرحله سوم، همگی به نحوی واداشتن مخاطب به رجوع به وجدان و عقل خویش برای تصدیق یگانگی خداوند است.

۴-۲-۳. صنعت تقابل

کاربست روش مقابله یا صنعت تقابل، یکی از روش‌های قرآنی در اثبات و تبیین توحید است. قرآن از این شیوه بدیع، نه فقط به‌عنوان یک صنعت ادبی برای زیبایی بخشیدن به کلام، بلکه به‌عنوان ابزاری برای انتقال مفاهیم تربیتی و اثبات معارف الهی و جهان‌بینی توحید بهره برده است (قاسمی، ۱۳۹۰، ص۱۷). استفاده از این قالب بیان، از آنجا که امکان مقایسه دو باور را بهتر فراهم می‌کند و نوعی عملیات ذهنی است، از ابزارهای شناختی محسوب می‌شود. این مقایسه‌ها در تزلزل باورهای پیشین و جایگزینی باور صحیح توحیدی می‌تواند بسیار نقش‌آفرین باشد.

مقایسه خداوند خالق با معبودهای ناتوان در آیه ۱۹۱ اعراف (ش‌ن۳۹)، ۳۴ یونس (ش‌ن۵۱)، ۱۱ لقمان (ش‌ن۵۷)، ۴ احقاف (ش‌ن۶۷)، ۱۷ نحل (ش‌ن۷۰) و تقابل خداوند هدایتگر در آیه ۳۵ یونس (ش‌ن۵۱) با معبودانی که خود نیز راه نیافته‌اند، از جمله موارد به‌کارگیری این قالب، برای باورمندسازی مشرکان به سمت یگانه‌پرستی است.

۴-۲-۴. بیان قصص

روایت‌کردن قصه‌ها از مهم‌ترین ابزار قرآنی در تبیین و استقرار مفاهیم است. در مرحله دوم نهادینه‌سازی باور توحید که دوره تبیین و اثبات یگانه‌پرستی است، استفاده از داستان‌ها در خدمت هدف این مرحله نمود می‌یابد. نمونه‌های ذیل که همگی مربوط به آیات مرحله دوم تحول‌آفرینی است، به خوبی نشانگر این مطلب است؛

نمونه اول. قصه حضرت موسی(ع) و نشانه‌های روشن او برای اثبات یگانگی خدا در مقابل فرعون: آیات ۱۰۳-۱۲۶ اعراف (ش‌ن۳۹) و ۴۹-۷۲ طه (ش‌ن۴۵) به تفصیل به این موضوع پرداخته است.

نمونه دوم. قصه ابراهیم(ع) و گفتگوی وی با عمویش آزر در مورد ناتوانی معبود او: در آیات ۴۱ تا ۴۸ مریم (ش‌ن۴۴) و ۲۶-۲۸ زخرف (ش‌ن۶۳) این داستان حکایت می‌شود.

نمونه سوم. قصه حضرت یوسف(ع) و محتوای کلی سوره دال بر قدرت خدا بر عزت و ذلت بخشیدن: محتوای کلی سوره یوسف (ش‌ن۳۹) بیان ضمنی غالب‌بودن امر خدا و حمایت او از مؤمنان مخلص است (خامه‌گر، ۱۳۹۲، ص۲۷). داستان حضرت یوسف در این سوره به‌گونه‌ای بیان می‌شود که برای مخاطب القاکننده قدرت خدا بر بخشیدن عزت و ذلت است.

نمونه چهارم. قصه حضرت یوسف(ع) و استدلال او با دو رفیق زندانیش در مورد برتری خدای یکتا بر خدایان متفرق: آیات ۳۹-۴۰ سوره یوسف (ش‌ن۵۳) بیان می‌کند چگونه حضرت یوسف(ع) با طرح سؤال و برانگیختن وجدان هم‌بندانش (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج۸، ص۳۱۶)، ابتدا در صحت معبودبودن خدایان متعدد ایجاد تزلزل کرد و بلافاصله در آیه بعد، بر عدم وجود حقیقی آن معبودها و توهمی بودن آن تأکید نمود (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج۱۲، صص۶۵-۶۶).

نمونه پنجم. قصه حضرت ابراهیم(ع) در پرستش ماه و خورشید و استدلالش بر فناپذیری آنها: آیات ۷۴ تا ۸۱ انعام (ش‌ن۵۵) در بردارنده این احتجاج‌هاست.

نمونه ششم. قصه حضرت ابراهیم(ع) و شکستن بت بزرگ توسط او برای نشان دادن ناتوانی بت‌ها: در آیات ۵۲-۶۷ انبیاء (ش‌ن۷۳) به زیبایی این داستان به تصویر کشیده می‌شود.

کاربست تمامی این قصص را می‌توان در جهت تحقق هدف این مرحله، یعنی تقویت بُعد شناختی مخاطبان و پاسخ به چالش‌های ذهنی ایشان در زمینه قدرت خدا و بت‌ها تحلیل کرد.

۴-۲-۵. بیان سرگذشت پیشینیان

بیان سرگذشت پیشینیان از ابزارهای هدایتی قرآن است که در سراسر قرآن به‌کار گرفته شده است؛ اما در این مرحله، قرآن با نگاه آگاهی‌بخشی و بیدارسازی در زمینه ناتوانی بت‌ها و فرجام بت‌پرستان به سرگذشت اقوام پیشین پرداخته است.

نمونه اول. سرگذشت اقوام گذشته با تکیه بر نقش کلیدی سران و اشراف در گمراهی مردم: سوره اعراف (ش‌ن۳۹) نخستین سوره از این مرحله است که به صورت گسترده به سرگذشت اقوام گذشته پرداخته است. آیات ۵۹ تا ۱۳۰ این سوره، در بردارنده سرگذشت قوم حضرت نوح، هود، صالح، شعیب و موسی(ع) است. نقطه برجسته و تکراری این داستان‌ها، نقش بزرگان قوم در جریان دعوت انبیاء است. کلمه «ملاء» در این سوره ۶ بار و در همه داستان‌ها تکرار شده است. این واژه بدین جهت به بزرگان و اشراف قوم اطلاق می‌شود که هیبت این گروه، دل‌ها، زینت و جمال‌شان، چشم‌ها را پر می‌کند (عسکری، ۱۴۱۲، ج۱، ص۵۰۹). در قرآن این واژه اشاره به گروهی از مردم دارد که علاوه بر مکانت و جایگاه والای مالی، با توجه به قدرت و نفوذ حکومتی و سیاسی در اجتماع (طیاری نژاد، اخوان مقدم و منصوری، ۱۳۹۹، ص۱۶۴) در طبقه خواص بوده و از نوعی مرجعیت فکری و ارشادی برای جامعه برخوردارند (طیاری نژاد، اخوان مقدم و منصوری، ۱۳۹۹، ص۱۶۴). آیات پیرامون این گروه‌ها در قرآن نشان‌دهنده واکنش همسان اشراف مستکبر در مقابل فراخوان توحیدی تمام پیامبران و نقش پررنگ آن‌ها در ایمان نیاوردن مردم است (طیاری نژاد، اخوان مقدم و منصوری، ۱۳۹۹، ص۱۶۴). گرچه شکل و ابزار بروز مخالفت‌ها تا حدی متفاوت است، اما محتوا و هدف آن در آیات کاملاً، یکسان نشان داده شده است. پایان داستان این اقوام نیز هلاکت تمامی این سران و جماعت پیرو آن‌ها به دلیل مخالفت با خدای یگانه ترسیم شده است.

نمونه دوم. سرگذشت اقوام گذشته با هدف اثبات ناتوانی معبودهایشان در نجات ایشان: سوره هود (ش‌ن۵۲) از جمله سوری است که در آن به داستان دعوت توحیدی انبیاء اشاره شده است. غرض این سوره را ناکامی دشمنان اسلام در برابر دعوت توحیدی پیامبر(ص) بیان کرده‌اند (خامه‌گر، ۱۳۹۲، ص۲۶). سراسر این سوره گزارش واکنش‌های مخالفت‌آمیز اقوام مختلف در برابر دعوت انبیاء است که در مقابل تلاش خود، هیچ مزدی طلب نمی‌کردند؛ با این وجود نتوانستند جز عده‌ای اندک را همراه خود سازند. قرآن بعد از حکایت داستان این اقوام، در آیه ۱۰۱ این سوره این نکته را تذکر می‌دهد که معبودهای هیچ‌کدام از ایشان نتوانست آنها را از هلاکت نجات دهد: ﴿**وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَما أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَ ما زادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيب**﴾.

بنابراین، پرداختن به داستان انبیاء در این سوره، بیشتر از جنبه تذکر و آگاهی‌بخشی به ناکارآمدی و ناتوانی معبودها در دفاع از پرستندگانشان با استناد به شواهد تاریخی است.

نمونه سوم. سرگذشت هلاکت بار اقوام گذشته با تأکید بر برتری ایشان از نظر مکنت و قدرت: از مطالعه آیات قرآن چنین برمی‌آید که سران مشرک، به واسطه موقعیت خود و عزت کاذب حاصل از آیین بت‌پرستی، شکست و نابودشدن را برای آینده‌شان متصور نبودند. در سوره غافر (ش‌ن۶۰) و سوره‌های بعد از آن، از استکبار به‌عنوان دلیل اصلی شرک بسیار یاد می‌شود. ازاین‌رو، خداوند در سوره‌های این مرحله، بر سرنوشت اقوامی تأکید می‌کند که از لحاظ قدرت و ثروت بر این قوم برتری داشتند؛ اما راه نجاتی برای رهایی از عذاب الهی و فرجام هلاکت‌بار نیافتند. در آیه ۶ سوره انعام (ش‌ن۵۵) بیان شده است: ﴿**أَ لَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ ما لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَيْهِمْ مِدْراراً وَ جَعَلْنَا الْأَنْهارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْناهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَ أَنْشَأْنا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً آخَرِينَ**﴾. آیات ۲۶-۲۸ سوره احقاف (ش‌ن۶۶) نیز، ناظر به این معناست. به نمونه‌های دیگر از این آیات، ذیل مبحث ابزار تکرار اشاره خواهد شد.

نمونه چهارم. سرگذشت اقوام پیشین با تأکید بر قدرت خداوند بر نجات مؤمنان و نابودی معاندان: در سوره شعراء (ش‌ن۴۷) سرگذشت گذشتگان با زاویه‌ای دیگر حکایت شده است. نکته قابل توجه در این سوره، تکرار عبارت ﴿**إِنَّ فِي ذلِکَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ**﴾ در پایان حکایت هر قوم است. زرکشی تکرار هشت باره این آیات را در جهت اثرپذیری روح آدمی می‌داند (زرکشی، ۱۴۱۰، ج۳، ص۱۰۴). محتوای این عبارات، آشکارا القاکننده عزت و شکست‌ناپذیری خداوند در مقابل دشمنی‌های تکذیب‌کنندگان دینش و بیان‌کننده رحمت او بر نجات و یاری مؤمنان هر قومی است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۵، ص۲۵۲) که در راستای هدف این مرحله از دعوت، قابل تأمل است.

۴-۲-۶. آوردن مثل

استفاده از مثل، از جمله ابزارهای دیگر قرآنی در تفهیم مفاهیم محسوب می‌شود. از این ابزار در مرحله دوم فرایند تحول‌بخشی در باور توحید، برای تبیین توحید استفاده شده است. نمونه‌های ذیل از این قبیل است که البته، در هر سه از صنعت تقابل هم استفاده شده است.

نمونه اول. مثل مردی در آیه ۲۹ زمر (ش‌ن ۵۹) که دارای چند ارباب است که در مالکیتش مشاجره دارند و مردی که تنها فرمانبر یک ارباب است. این آیه بیانگر حال مشرک و موحد است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۷، ص۲۵۸).

نمونه دوم. مثل برده‌ای در آیه ۷۵ نحل (ش‌ن۷۰) که مالک و قادر بر هیچ چیز نیست، نسبت به کسی که از جانب خدا به او روزی نیکو داده شده و او از آنها در نهان و آشکار انفاق می‌کند. این آیه مثلی در جهت اثبات توحید ربوبی است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۲، ص۳۰۰).

نمونه سوم. مثل مردی لال در آیه ۷۶ نحل (ش‌ن۷۰) که توان کاری ندارد و سربار صاحبش است و خیری از او بر نمی‌خیزد، نسبت به کسی که به عدالت فرمان می‌دهد؛ درحالی‌که خود نیز بر صراط مستقیم و راه درست است. محتوای این آیه در صدد القای این مطلب است که آنچه مشرکان از غیر خدا معبود خود گرفته‌اند، حتی قدرت و توانایی راهنمایی خویش را ندارند؛ چه رسد به اینکه غیر خود را هدایت کنند و خدای تعالی که خود بر صراط مستقیم است و خلق خود را هم با فرستادن پیامبران و تشریع ادیان به آن راه هدایت می‌کند؛ با این اصنام و اوثان که سنگ و چوبی بیش نیستند، برابر نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۲، ص۳۰۲).

۴-۲-۷. تکرار کلیدواژه‌ها یا کلیدگزاره‌ها

تکرار یک واژه یا عبارت سبب می‌شود که ناخودآگاه مفهوم آن، کانون توجه مخاطب قرار گیرد و اثری دو چندان در ذهن او ایجاد کند. استفاده از کلیدواژه‌ها یا کلیدگزاره‌های پرتکرار در مراحل مختلف دعوت قرآنی، نشانگر هدف خاص آن مرحله است. موارد ذیل، کاربست بعضی از بافت‌های تکراری متناسب با محتوای مرحله دوم فرایند تحول‌آفرینی است که همگی جنبه آگاهی‌بخشی دارند.

نمونه اول. تکرار ساخت‌های مشابه ﴿**أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ كانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثاراً فِي الْأَرْضِ**﴾ در این مرحله، در واکنش به تکذیب کافران نسبت به دعوت توحیدی پیامبر(ص)، به روشنی تذکر و تلقین قدرت غالب خداوند و عاقبت ذلت‌بخش و هلاکت‌بار تکذیب‌کنندگان پیام الهی است. در آیات۴۴ فاطر (ش‌ن۴۳)، ۷۸ قصص (ش‌ن۴۹)، ۲۱و۸۲ غافر (ش‌ن۶۰)، ۱۵ فصلت (ش‌ن۶۱)، ۹ روم (ش‌ن۸۴) از این ساختار و مشابه آن استفاده شده است.

نمونه دوم. تکرار ساختار «حرف منفی‌ساز + معجزین» نظیر عبارات «وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ» و «لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ» در این مرحله، بیانگر و تلقین‌کننده ناتوانی تکذیب‌کنندگان دعوت پیامبر(ص) و مجادله‌کنندگان در آیات الهی است. در آیات۵۳ یونس (ش‌ن۵۱)، ۲۰ هود (ش‌ن۵۳)، ۱۳۴ انعام (ش‌ن۵۵)، ۵۱ زمر (ش‌ن۵۹)، ۳۱ شوری (ش‌ن۶۲)، ۴۶ نحل (ش‌ن۷۰) از این ساختار استفاده شده است.

نمونه سوم. تکرار عبارات دال بر مالکیت انحصاری خداوند نظیر ﴿**لِلَّهِ مُلْكُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ**﴾، ﴿**لَهُ مُلْكُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ**﴾، ﴿**لِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ**﴾، ﴿**لِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ**﴾، ﴿**لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ**﴾، ﴿**لَهُ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ**﴾ و ﴿**لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ**﴾ که از لحاظ آماری ۴۹ مرتبه در قرآن ذکر شده است و اغلب این آیات در مرحله دوم و سوم فرایند تحول‌آفرینی قرار دارد، نشانگر اهمیت درک این وصف در پذیرش الوهیت و ربوبیت خداوند است.

نمونه چهارم. تکرار ساخت‌های مختلف واژگان هم‌ریشه با کلمه «استکبار» در این مرحله به خصوص در سوره مجادله (آیات ۴۷، ۴۸، ۵۶، ۶۰) و هم‌نشینی یا هم‌سیاقی این واژه با واژگانی چون «بینات» در آیات ۲۲، ۲۸، ۳۴، ۵۰، ۶۶، ۸۳ و واژه «مجادله» در آیات ۴، ۴۲، ۵۶ و «بغیر سلطان» در آیات ۳۵، ۴۲، ۵۶ در همین سوره که به روشنی بیانگر وجود روابط معنایی خاص بین این واژگان و نشان از کاربرد این واژگان کلیدی در یک منظومه شناختی دارد. این واژگان، شعاع و تصویری کلی از فضای لجاجت و عناد دسته‌ای از مشرکان است که با وجود دلایل روشن، بدون هیچ حجتی به جدال در مقابل دعوت پیامبر(ص) برمی‌خیزند.

۴-۲-۸. به‌کاربردن تبشیر در کنار تنذیر

بر خلاف مرحله اول که مرحله تقدم و غلبه انذار بر بشارت است، در این مرحله که شمار بیشتری در جرگه ایمان‌آورندگان هستند، انذار و تبشیر در کنار هم و در جهت دعوت به پیام اسلام و استحکام‌بخشی به ایمان مسلمانان، نقش‌آفرینی می‌کنند. قرابت اوصاف بهشت و دوزخ در اکثر آیات این دوره و قرین بودن اوصاف «بشیر» و «مبشر» با عنوان «نذیر» در وصف پیامبر(ص) در ۶ مورد[1] از ۹ مورد[2]، در همین راستا قابل تحلیل است.

بنا به آنچه بیان شد، در مرحله دوم، بنا به متقضای شرایط مخاطبان و افزایش کارشکنی و شبهه‌افکنی مخالفان، در جهت ایجاد بینش در زمینه بطلان شرک و اثبات توحید، از رویکرد شناختی بیش از سایر روش‌ها استفاده کرده است.

۴-۳. مرحله سوم؛ کاربست ابزارهای رفتاری

در مرحله سوم، قرآن با طرح گفتمانی جدید درون گفتمان پیشین، به لایه‌های ژرف‌تر باور توحید می‌پردازد. آیات قرآن در این وهله، همراه با طرح مفاهیمی جدید متناسب با تثبیت پایه‌های توحید در جان مسلمانان و نهادینه‌سازی باور توحیدی در جامعه تازه تأسیس ایشان است و در این راستا، تأکید بر روی عوامل و ابزارهای رفتاری است. رفتار در لغت به معنای سلوک، طرز حرکت و... بیان شده است. مقصود از ابزارهای رفتاری، قالب‌هایی است که با رفتارسازی، سبب ایجاد و تغییر رفتارهای جدید متناسب با مفاهیم و باورهای نو بنیان می‌شود. بررسی آیات مرحله سوم گویای این امر است که استفاده از روش‌ها و ابزارهای رفتاری در این مرحله نسبت به ابزارهای انگیزشی و شناختی نمود بیشتری دارد.

---

۱. ۱۸۸ اعراف (ش‌ن۳۹)، ۵۶ فرقان (ش‌ن۴۲)، ۲۴ فاطر (ش‌ن۴۳)، ۱۰۵ اسراء (ش‌ن ۵۰)، ۲۸ سبأ (ش‌ن۵۸) و ۴ فصلت (ش‌ن۶۱).

۲. ۱۸۸ اعراف (ش‌ن۳۹)، ۵۶ فرقان (ش‌ن۴۲)، ۲۴ فاطر (ش‌ن۴۳)، ۱۰۵ اسراء (ش‌ن ۵۰)، ۲۸و ۴۶ سبأ (ش‌ن۵۸)، ۴ فصلت (ش‌ن۶۱)، ۹ احقاف (ش‌ن ۶۶) و ۲۶ ملک (ش‌ن۷۷).

۴-۳-۱. تکرار

تکرار به‌عنوان یک ابزار نقش‌آفرین در تغییر و عمق‌بخشی به باورها در این مرحله، بیشتر در جهت رفتارسازی موحدانه کارکرد دارد. در سوره عنکبوت (ش‌ن ۸۵)، خداوند بصراحت از سنت الهی مبنی بر آزمودن ایمان‌آورندگان در ساحت ایمانشان سخن می‌گوید. علامه با عنایت به آیات ابتدایی و انتهایی و سیاق جاری در این سوره، غرض سوره را تبیین این نکته می‌داند که از منظر خداوند، ایمان صرفاً به زبان نیست؛ بلکه ایمان حقیقی، ایمانی است که حوادث، نه موجب سستی، که مایه ریشه‌دارتر شدن آن می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۶، ص۹۸).

در جهت نیل به این هدف، مفهوم «ابتلاء» با همین ریشه و یا با واژگانی حاکی از آن، از کلیدی‌ترین مفاهیمی است که در این دوره مرتب تکرار می‌شود. در آیه ۱۵۵ بقره (ش‌ن۸۷)، خداوند تأکید می‌کند که به یقین همه شما با اموری همچون ترس، گرسنگی و کاهش در مال‌ها و جان‌ها و میوه‌ها آزمایش می‌شوید و آنگاه در آیات بعد، به صابرانی که در برابر مصیبت‌ها نگاهی الهی دارند، بشارت رحمت و الطاف خاص پروردگار داده می‌شود. در آیه ۲۱۴ همین سوره نیز، با لحنی توبیخی از مسلمانان سؤال می‌شود که آیا چنین گمان کردید که بدون واردشدن حوادث و ابتلائاتی نظیر ابتلائات پیشینیان بر شما، داخل بهشت می‌شوید؟!

بر این اساس، در این مرحله مفاهیم جدیدی طرح و تکرار می‌شود که همگی در راستای ابتلاءهای مسیر توحید قابل تحلیل است. گستره مفاهیم مربوط به جهاد در راه خدا با مال و جان و مفاهیم مرتبط با آن همچون استقامت در برابر دشمن و امید به نصرت الهی که در سرتاسر این دوره، به صورت منظومه‌وار پی‌گرفته می‌شود و همچنین، تکرار و تأکید بر برخی مفاهیم چون نماز، تقوا، انفاق در این مرحله، نمایانگر کارکرد مؤلفه تکرار در عمق‌بخشی به باورها در روش قرآنی است. آدرس مهم‌ترین آیات دال بر این مفاهیم، در جدول بخش نتایج ارائه شده است.

۴-۳-۲. الگودهی

ساحت الگوبرداری، اغلب معطوف به عمل است. ازاین‌رو، نقش الگو یا اسوه در مرحله سوم که زمان پیاده‌سازی باورهای توحیدی و عمل به مقتضای ایمان است، بیش از دو مرحله قبل اهمیت می‌یابد. واژه «اسوه» به‌عنوان بارزترین کلمه‌ای که در قرآن به معنای الگو و در وصف پیامبر(ص) و ابراهیم(ع) آمده است، به خوبی میزان نقش‌آفرینی الگو را در رفتارسازی نشان می‌دهد.

«اسوه» در لغت به معنای بهبودی زخم آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج۷، ص۳۳۳). وقتی به کسی گفته می‌شود که فلانی اسوه توست؛ یعنی آنچه به تو رسیده، به او هم رسیده و او راضی و تسلیم بوده است (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج۱، ص۱۰۶). جوهری این واژه را درباره کسی می‌داند که انسان حزین به او تأسی می‌کند (جوهری، ۱۴۰۷، ج۶، ص۲۲۶۸). با توجه به ریشه این کلمه، استعمال این واژه در اصل، به معنایی خاص‌تر از اقتداء و تبعیت در همه ویژگی‌هاست و غالباً، در تحمل سختی‌ها، رفع موانع و ساده‌سازی مشکلات به‌کار می‌رود (کامیابی، طارمی راد و خالقیان، ۱۳۹۷، ص۳۶). تأمل در نمونه آیات ذیل، نقش اسوه در مرحله سوم فرایند تحول‌بخشی را بیشتر روشن می‌سازد.

نمونه اول. در آیه ۲۱ سوره احزاب (ش‌ن۹۰) خداوند می‌فرماید: «قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا(ص) سرمشقی نیکوست: برای آن کس که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند».

جنگ احزاب، محک‌آزمون عجیبی برای همه مسلمانان بود و به‌واسطه حوادث سخت آن، سره و ناسره‌بودن افرادی که ادعای ایمان کرده بودند، معلوم گشت. در این جنگ، پیامبر(ص) با مقاومت و ایستادگی سرسختانه و حفظ خونسردی و توکل بر خدا و اعتماد به نفس، در عمل ثابت کرد که به آنچه قبلاً در تعلیماتش آورده، کاملاً مؤمن و وفادار است و خودش قبل از هر کس به آنچه به مردم

می‌گوید، عمل می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۱۷، ص۲۷۴). در آیه مذکور، خداوند مؤمنان را دعوت می‌کند تا پیامبر(ص) را اسوه خود قرار دهند. ازاین‌رو، با توجه به معنای واژه «اسوه» و فضای نزول این آیه در شرایط سخت جنگ احزاب، محتوای آیه را می‌توان تأکید بر استقامت در شداید جنگ و تأسی به پیامبر(ص) در این زمینه تحلیل کرد.

نمونه دوم. در آیات ۴-۶ سوره ممتحنه (ش‌ن ۹۱)، خداوند ابراهیم(ع) و یارانش را اسوه مسلمانان معرفی کرده و می‌فرماید: «قطعاً برای شما در [پیروی از] ابراهیم و کسانی که با اویند؛ سرمشقی نیکوست؛ آنگاه که به قوم خود گفتند: «ما از شما و از آنچه به جای خدا می‌پرستید، بیزاریم. به شما کفر می‌ورزیم و میان ما و شما دشمنی و کینه همیشگی پدیدار شده تا وقتی که فقط به خدا ایمان آورید.» جز [در] سخن ابراهیم [که] به [نا]پدر[ی] خود [گفت:] «حتماً برای تو آمرزش خواهم خواست، با آنکه در برابر خدا اختیار چیزی را برای تو ندارم.» «ای پروردگار ما! بر تو اعتماد کردیم و به سوی تو بازگشتیم و فرجام به سوی توست. پروردگارا، ما را وسیله آزمایش [و آماج آزار] برای کسانی که کفر ورزیده‌اند، مگردان و بر ما ببخشای که تو خود توانای سنجیده‌کاری.» قطعاً برای شما در [پیروی از] آنان سرمشقی نیکوست [یعنی] برای کسی که به خدا و روز بازپسین امید می‌بندد و هر کس روی برتابد [بداند که] خدا همان بی‌نیاز ستوده [صفات] است.

این آیات به دنبال نهی شدید از دوستی با دشمنان خدا در آیات پیشین است. در این آیات، سخن از ابراهیم(ع) و برنامه او به‌عنوان پیشوای بزرگی است که مورد احترام تمام اقوام و به خصوص قوم عرب بوده است.

دوری جستن از خویشان، به ویژه با عنایت به مشخصه عمومی اعراب در تکیه به قوم و قبیله، بسیار دشوار است. خداوند در این آیات، مؤمنان را دعوت می‌کند که در اعلام برائت از خویشان مشرک خویش، ابراهیم(ع) را اسوه خود قرار دهند. بنابراین، آیه در مقام این نیست که تأسی به ابراهیم(ع) را در تمامی خصالش واجب کند؛ بلکه می‌خواهد مسلمانان را در خصوص بیزاری از قوم مشرک خود وادار به تأسی از ابراهیم(ع) نماید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۹، ص۲۳۲).

مفهوم الگو را به غیر از واژه اسوه می‌توان با کلماتی چون اقتداء (۹۰ انعام/ ش‌ن۵۵)، اتّباع (۳۱ آل عمران/ ش‌ن۸۹)، مثل (۱۱و۱۲ تحریم/ ش‌ن۱۰۸) و امام (۷۳ انبیاء/ ش‌ن۷۳؛ ۱۲۴بقره/ ش‌ن۸۷) نیز در قرآن جستجو کرد. در برخی از این کلمات، معرفی الگو به شخص پیامبر(ص) باز می‌گردد و در پاره‌ای موارد، مخاطب این آیات، مؤمنان هستند و در هر حال، نقش مؤثر الگودهی را در تثبیت یک عقیده و مقاومت در برابر سختی‌های آن نشان می‌دهد.

۴-۳-۳. امیدبخشی در راستای عمل به مقتضای ایمان

هر تغییری قطعاً با دشواری‌هایی همراه است. به مخاطره افتادن منافع سران شرک، سبب جبهه‌گیری ایشان در مقابل وضع جدید و دشمنی با اهل ایمان است. آنچه جامعه نوبنیاد پذیرای تغییر را برپا نگه می‌دارد و در اهداف خویش استوار می‌سازد، دمیدن روح امید به آینده‌ای روشن است. استفاده از ابزارامیدبخشی‌در مرحله سوم دعوت توحیدی، به دلیل لزوم پایداری بر ایمان و عمل به مقتضای باور پذیرفته شده، با دامنه بیشتری نسبت به دوره قبل نمود پیدا می‌کند.

۴-۳-۳-۱. نصرت خدا به اهل ایمان

در نخستین سوره این دوره، یعنی سوره عنکبوت (ش‌ن۸۵)، خداوند بعد از تبیین سنت‌اش در آزمودن اهل ایمان و سختی راه آن، در آخرین آیه، به آنان که گام‌های نخستین را با آزادی اراده در مسیر توحید و عبودیت برداشته‌اند، می‌فرماید: ﴿**وَ الَّذِينَ جاهَدُوا فِينا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنا وَ إِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ**﴾؛ «کسانی که در راه ما کوشیده‌اند، به یقین راه‌های خود را بر آنان می‌نماییم و در حقیقت،

خدا با نیکوکاران است». این آیه با وعده یاری در انواع سختی‌های راه ایمان، بر سنت دائمی خدا در نصرت رساندن به اهل ایمان تأکید می‌کند. «خداوند در این آیه ـ که عصاره‌ای از تمام این سوره و هماهنگ با آغاز آن است ـ می‌فرماید: راه خدا گرچه مشکلات فراوان دارد، مشکل از نظر شناخت حق، مشکل از نظر وسوسه‌های شیاطین جن و انس، مشکل از نظر مخالفت دشمنان سرسخت و بی‌رحم و مشکل از نظر لغزش‌های احتمالی؛ اما در اینجا یک حقیقت است که به شما در برابر این مشکلات نیرو و اطمینان می‌دهد و حمایت می‌کند و آن اینکه کسانی که در راه ما جهاد کنند، ما آنها را به طرق خویش هدایت می‌کنیم و خداوند با نیکوکاران است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۱۶، ص۳۴۸).

آیات ۵۱ غافر(ش‌ن۵۹)، ۷ محمد (ش‌ن۹۵)، ۹ صف (ش‌ن۱۱۱)، ۲۸ فتح (ش‌ن۱۱۲)، ۳۲-۳۳ توبه (ش‌ن ۱۱۴) نیز، در همین راستا قابل تحلیل است.

۴-۳-۳-۲. ذکر مصادیق تحقق‌یافته نصرت

علاوه بر وعده نصرت به مؤمنان، ذکر مصادیق تحقق نصرت الهی می‌تواند در استمرار حرکت توحیدی بسیار مؤثر باشد. ازاین‌رو، خداوند در برخی آیات، نمونه‌های عینی این نصرت‌ها را یادآوری می‌کند. ذکر نصرت خدا در جنگ بدر در آیات ۹-۱۲ انفال (ش-ن۸۸)، یادآوری یاری خداوند در جنگ خندق در آیات ۹-۲۷ احزاب (ش‌ن۹۰) و یادکرد غلبه مسلمانان در جنگ حنین در آیات ۲۵-۲۶ توبه (ش‌ن۱۱۴)، همگی از نمونه‌های نصرت الهی در مسیر حرکت اهل توحید است.

بر اساس آنچه بیان شد، فراخوان قرآنی توحید در آخرین مرحله خود در جهت نهادینه‌سازی باور توحید و عمل به مقتضای آن، با تمرکز بر مفاهیم رفتارساز و تأکید بر احکام عملی از ابزارهای رفتاری بیش از سایر روش‌ها استفاده نموده است تا گفتمان جدید توحیدی در تمام ابعاد آن جریان یابد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف کشف و واکاوی راهبرد قرآن کریم در نهادینه‌سازی باور به توحید، انجام شده است. از بررسی آیات محوری پیرامون توحید بر مبنای سبک تنزیلی ـ موضوعی می‌توان به روش قرآن در نهادینه‌سازی باور توحید دست یافت. یافته‌های حاصل از تحلیل مضمونی آیات محوری مرتبط با توحید، گویای آن است که قرآن با بهره‌گیری از یک منظومه روشی منسجم، در صدد تثبیت و تعمیق این باور اساسی در میان مخاطبان خود است.

این منظومه روشی، مشتمل بر سه رکن اساسی انگیزش، شناخت و رفتار است. از مقارنه محتوای آیات با روش‌های یاد شده به دست می‌آید که استفاده از این سه روش، هماهنگ با محتوای آیات در سه مرحله دعوت توحیدی، یعنی طرح باور توحید، تبیین باور توحید و تعمیق باور توحید است.

بدین ترتیب، در مرحله نخست دعوت توحیدی، به منظور ایجاد کشش و ترغیب به پذیرش اصل توحید و گسست از شرک، از ابزارهای انگیزشی استفاده شده است. در مرحله دوم، هماهنگ با محتوای آیات، در جهت تخریب پایه‌های شرک و اثبات وحدانیت خدا، ابزارهای شناختی و استدلالی برجستگی ویژه‌ای می‌یابند و در مرحله سوم، هم‌زمان با استقرار جامعه اسلامی و ظهور کارکردهای اجتماعی توحید، ابزارهای رفتاری و عملی، نقش تعیین‌کننده‌ای در نهادینه‌سازی این باور ایفا می‌کنند.

این هماهنگی به دو صورت کمّی (فراوانی استفاده از هر ابزار در هر مرحله) و کیفی (تطابق ابزارها با مقتضیات هر مرحله) در آیات قرآن قابل ردیابی است. صورت اول، کاربست بعضی ابزارها در یک مرحله متناسب با محتوای آن مرحله، با شمار و بسامد

بیشتر است و صورت دوم، به‌گونه کاربست ابزار با شمار تقریباً یکسان در هر مرحله، اما با محتوایی متفاوت و کیفیتی متناسب با آن مرحله، نمود پیدا می‌کند. جدول ذیل نمایانگر سازوکار قرآن در نهادینه‌سازی باور توحید بر اساس مراحل سه‌گانه نزول و استنادات قرآنی است.

نام مرحله	سوره‌های مرتبط	هدف اصلی بر مبنای محتوای آیات	روش غالب	ابزار	استنادات قرآنی
مرحله اول: طرح باور توحید	سوره‌های شماره ۱ (علق) تا شماره ۳۸ (ص)	-ایجاد آمادگی برای شنیدن آیات توحیدی -فراهم آوردن زمینه تغییر در باور بت‌پرستی و تمایل به یکتاپرستی	انگیزشی	انذار و تهدید به عذاب	۱۸-۱۱ علق ۱۴-۱۱ مزمل ۱۳-۱۱ اعلی مشتقات «انذار» ← ۲۲ مرتبه مشتقات «تبشیر» ← ۰ مرتبه
				قاطعیت در بیان	آیات سوره کافرون آیات دال بر عذاب (همان آیات انذار) آیات سوره فیل
				تکرار	مشتقات انذار ← ۲۲ مرتبه گزاره «فَكَيْفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ» ← ۴ مرتبه در سوره قمر
				توصیف و تصویرسازی	۵۴-۴۳ نجم ۵-۱ اعلی ۳۲-۱۸ عبس
مرحله دوم: تبیین و اثبات باور توحید	سوره‌های شماره ۳۹ (اعراف) تا ۸۴ (روم)	-تبیین اصل یکتاپرستی -اثبات استحقاق خدا برای پرستش	شناختی	استدلال	پرکاربردترین روش (مستندات این بخش در متن اصلی ارائه شده است).
				طرح سؤال	۲۵ لقمان ۹؛ ۸۷ زخرف ۶۱؛ ۶۳عنکبوت (مرحله ۳)
				صنعت تقابل (مقایسه خدا با	۱۹۱ اعراف ۳۴ یونس

				معبودهای ناتوان)	۳۵ یونس ۱۱ لقمان ۶۷ احقاف ۷۰ نحل
				قصص (روایت قصه‌ها برای تبیین باور توحید)	۱۰۳-۱۲۶ اعراف ۴۹-۷۲ طه ۴۱- ۴۸ مریم ۲۶-۲۸ زخرف ۷۴-۸۱ انعام ۵۲-۶۷ انبیاء ۵۹-۱۳۰ اعراف کل سوره یوسف
مرحله سوم تثبیت و نهادینه‌سازی توحید	سوره‌های شماره ۸۵(عنکبوت) تا ۱۱۴(توبه)	-تثبیت و عمق‌بخشی به باور توحید -تبیین ایمان حقیقی و مؤلفه‌های آن -عملیاتی کردن باور توحید از طریق رفتارسازی	رفتاری	طرح مفهوم ابتلاء	۱ عنکبوت ۱۵۵ بقره ۲۱۴ بقره
				طرح و تکرار مفهوم جهاد در راه خدا	۱۹۰؛ ۲۵۱ بقره ۸؛ ۳۹ انفال ۱۶۹؛ ۱۷۰ آل عمران ۷۵؛ ۹۵ و ۹۶ نساء ۴۰؛ ۷۸ حج ۴ ؛ ۱۱ صف ۲۴؛ ۲۹؛ ۱۱۱ توبه
				طرح و تکرار مفهوم هجرت در راه خدا	۲۱۸ بقره ۷۲؛ ۷۴؛ ۷۵ انفال ۹۷؛ ۱۰۰ نساء ۲۰؛ ۱۰۰ توبه
				تأکید بر تقوا	مجموعاً ۶۲ مورد تکرار فعل «إتقوالله» در قرآن: ۱۱ مورد← مرحله دوم ۵۱ مورد← مرحله سوم

				تأکید بر نماز	مجموعاً ۳۶ مورد تأکید و امر به نماز در قرآن: ۱ مورد ← مرحله اول ۸ مورد ← مرحله دوم ۲۵ ← مرحله سوم
				انفاق در راه خدا	از مجموع ۴۱ مورد تأکید و امر به انفاق ۶ مورد ← مرحله دوم ۳۵ مورد← مرحله سوم
				الگو دهی	۲۱ احزاب ۶-۴ ممتحنه ۹۰ انعام (مرحله ۲) ۳۱ آل عمران ۱۱؛ ۱۲ تحریم ۷۳ انبیاء (مرحله ۲) ۱۲۴ بقره
				امیدبخشی در راستای عمل به مقتضای ایمان (نصرت الهی به اهل ایمان)	۶۹ عنکبوت ۵۱ غافر(مرحله ۲) ۷ محمد ۹صف ۲۸ فتح ۳۳-۳۲ توبه
				امیدبخشی (ذکر مصادیق تحقق‌یافته نصرت الهی)	۱۲-۹ انفال ۲۷-۹ احزاب ۲۵- ۲۶ توبه

بر اساس نتایج این تحقیق، برآیند پژوهش حاضر را می‌توان دست‌یابی به الگوی پایه‌ای روش قرآن در نهادینه‌سازی باور توحید مبتنی بر توالی انگیزش ـ شناخت ـ رفتار و هماهنگی این الگو با محتوای آیات در فرایند تحول از شرک به توحید ترسیم کرد.

منابع و مآخذ

ـ قرآن کریم. ترجمه: محمدمهدی فولادوند. (۱۴۱۸). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (بی‌تا). التوحید. تحقیق: سیدهاشم حسینی. دفتر انتشارات اسلامی.

ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). تفسیر التحریر و التنویر. مؤسسة التاریخ العرب.

ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹). معجم مقاییس اللغة. تحقیق: عبدالسلام هارون. دار الفکر.

بهجت‌پور، عبد الکریم. (۱۳۹۲). تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)؛ مبانی، اصول، قواعد و فواید. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه دینی.

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷). الصحاح. به کوشش احمد عبدالغفور عطار. دار العلم للملایین.

حفنی، عبدالمنعم. (۲۰۰۴). موسوعة القرآن العظیم. مدبول.

خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۲). ساختار سوره‌های قرآن کریم. نشرا.

رحیمی، سیده وحیده؛ قاسمی فیروزآبادی، نرگس و رحمان ستایش، محمدکاظم. (۱۴۰۰). فرایند گذار از بت‌پرستی به توحید در قرآن. تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۱۸(۲)، پیاپی: ۵۰، ۱۲۳-۱۵۵. https://doi.org/10.22051/tqh.2021.33520.2999

زرکشی، محمد بن بهادر. (۱۴۱۰). البرهان فی علوم القرآن. دار المعرفة.

ساروخانی، باقر. (۱۳۸۶). روش های تحقیق در علوم اجتماعی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۲۱). مفاهیم القرآن. مؤسسة الإمام الصادق(ع).

سلیمی، هادی. (۱۳۸۹). تفسیر تحلیلی گزاره‌های اقتصادی در ترتیب نزول قرآن کریم. رساله دکتری. گروه علوم قرآن و حدیث. دانشکده الهیات و معارف اهل بیت(ع). دانشگاه اصفهان.

سیف، علی اکبر. (۱۳۹۶). روانشناسی پرورشی نوین. دوران.

شریف، عدنان. (۲۰۰۰). من علم النفس القرآنی. دار العلم للملایین.

صانعی‌پور، محمدحسن. (۱۳۹۰). مبانی تحلیل کارگفتی در قرآن کریم. دانشگاه امام صادق(ع).

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طیاری‌نژاد، رامین؛ اخوان مقدم، زهره و منصوری، زهرا. (۱۳۹۹). واکاوی عوامل ایمان‌ناپذیری اقوام از دیدگاه قرآن کریم با روش تحلیل محتوای مضمونی. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۱۷(۴)، ۱۴۳-۱۷۳. https://doi.org/10.22051/tqh.2020.29188.2687

عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۱۲). معجم الفروق اللغویة. مؤسسة النشر الاسلامی.

علوی، یحیی بن حمزه. (۱۴۲۳). الطراز لأسرار البلاغة و علوم حقائق الإعجاز. العنصریة.

عمید، حسن. (۱۳۶۴). فرهنگ عمید. امیر کبیر.

فراهیدی، خلیل. (۱۴۰۹). العین. تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی. هجرت.

فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹). من وحی القرآن. دار الملاک.

فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۱۸). الصافی. مکتبة الصدر.

قاسمی، حمید محمد. (۱۳۹۰). رویارویی صحنه‌ها در قرآن. بوستان کتاب.

کامیابی، محمدمهدی؛ طارمی‌راد، حسن و خالقیان، فضل الله. (۱۳۹۷). تأملی در معناشناسی واژه «اسوه» در قرآن و حدیث. علوم حدیث، ۲۳(۲)، ۳۳-۵۹.

کرمانی، محمود بن حمزه. (بی‌تا). اسرار التکرار فی القرآن. به کوشش: عبدالقادر احمد عطاء. دار الفضیلة.

مشکین‌فام، بتول و رحیمی، معصومه. (۱۳۹۸). نقش تکرار در انسجام‌بخشی به سوره هود با تکیه بر الگوی هالیدی و حسن. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۱۶(۴)، ۱۶۵-۲۰۰. https://doi.org/10.22051/tqh.2020.25311.2404

معرفت، محمدهادی. (۱۴۲۸). التمهید فی علوم القرآن. التمهید.

مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۵). التفسیر المبین. دار الکتاب الاسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). پیام قرآن. دار الکتب الاسلامیة.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیة.

میرصانعی، سیدمحمد علی و انصاری‌پور، محمدتقی. (۱۳۹۵)، پیشینه تاریخی مسیحیت در شبه جزیره عربستان از ابتدای پیدایش تا صدر اسلام. تاریخ، ۱۱(۳)، پیاپی: ۴۳، ۱۰۰-۸۰.

هاشمی رفسنجانی، اکبر.(۱۳۸۶). تفسیر راهنما: روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن، بوستان کتاب.

References

The Holy Quran (translated by Mohammad Mahdi Fooladvand). Office of Islamic Sciences and History. [In Persian]

Alawi, Yahya bin Hamzeh. (2002). *The Ornament for the Secrets of Eloquence and Sciences of the Realities of Inimitability*. Al-Ansariyeh. [In Arabic]

Amid, Hassan. (1985). *Amid Dictionary*. Amir Kabir. [In Persian]

Askari, Hassan bin Abdullah. (1991). *Lexicon of Difference* (edited by Shaykh Beyt Allah Bayat and Mu'assasah Nashr-e Eslami). Eslami Publications Affiliated to Jame'eh-ye Modarresin. [In Arabic]

Behjatpour, Abdulkarim. (2013). *Interpretation of the Qur'an in the Order of Revelation*: Foundations, Principles, Rules, and Benefits. Farhang va Andisheh-ye Dini Research Center. [In Persian]

Fadhlullah, Muhammad Hossein. (1998). *From the Revelation of the Quran*. Dar al-Malek. [In Arabic]

Farahidi, Khalil. (1988). *Al-'Ayn* (edited by Mahdi Makhzumi and Ibrahim Samarrai). Hejrat. [In Arabic]

Fayz Kashani, Muhammad bin Morteza. (1997). *Al-Safi* (2nd ed.). Maktabah al-Sadr. [In Arabic]

Fouladvand, Muhammad Mahdi. (n.d.). *The Holy Quran*. Office of Islamic Sciences and History. [In Persian]

Hashemi Rafsanjani, Akbar. (2007). *Rahnema Interpretation: A New Method for Presenting Quranic Themes*. Boostan-e Ketab. [In Persian]

Hafani, Abdul Mon'em. (2004). *Encyclopedia of the Great Quran*. Madboul. (In Arabic)

Ibn-e Ashour, Muhammad Taher. (1999). *Tahrir and Tanwir Interpretation*. Al-Tarikh al-Arab Institute. [In Arabic]

Ibn-e Babawayh, Muhammad bin Ali. (n.d.). *Al-Tawhid* (edited by Sayyed Hashem Hosseini). Eslami Publications Affiliated to Jame'eh-ye Modarresin. [In Arabic]

Ibn-e Faris, Ahmad. (1978). *Lexicon Standards* (edited by Abd al-Salam Harun). Dar al-Fikr Publications. [In Arabic]

Jowhari, Ismael ibn Hammad. (1986). *Al-Sihah* (edited by Ahmad Abd al-Ghafoor Attar). Dar al-'Ilm li al-Malayeen. [In Arabic]

Kamyabi, Muhammad Mahdi, Taremi Rad, Hassan, & Khaleghian, Fadhlollah. (2018). A Reflection on the Semantics of the Word "Uswah" in the Quran and Hadith. *Hadith Sciences Quarterly*, *23*(2), 33-59. [In Persian]

Kermani, Mahmoud bin Hamzeh. (n.d.). *Secrets of Repetition in the Quran* (edited by Abd al-Qadir Ahmad Atta). Dar al-Fadhilah. [In Arabic]

Khamehgar, Muhammad. (2013). *Structure of the Chapters of the Holy Quran*. Nashra. [In Persian]

Ma'refat, Muhammad Hadi. (2007). *The Prologue to Quranic Sciences*. Qom: Al-Tamhid. [In Arabic]

Makarem Shirazi, Nasser. (1992). *Nemouneh Interpretation* (10th ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyeh. [In Persian]

Makarem Shirazi, Nasser. (2007). *Message of the Quran*. Dar al-Kutub al-Islamiyeh. [In Persian]

Meshkinfam, Batoul, & Rahimi, Ma'soumeh. (2019). The Role of Repetition in Cohesion of Surah 'Houd' Based on Halliday and Hasan's Model. *Quran and Hadith Sciences Quarterly*, *16*(4), 165-200. [In Persian] https://doi.org/10.22051/tqh.2020.25311.2404

Mirsana'i, Sayyed Muhammad Ali, & Ansari Pour, Muhammad Taghi. (2016). Historical Background of Christianity in the Arabian Peninsula from Its Inception to Early Islam). *Tarikh Quarterly*, *1*(43), 80-100. [In Persian]

Mughniyah, Muhammad Javad. (2004). *Al-Mubin Interpretation* (3rd ed.). Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]

Qasemi, Hamid Muhammad. (2011). *Confrontation of Scenes in the Quran*. Boostan-e Ketab. [In Persian]

Rahimi, Sayyedeh Vahideh, Qasemi Firouzabadi, Narges, & Rahman Setayesh, Muhammad Kazem. (2021). The Process of Transition from Idolatry to Monotheism in the Quran. *Journal of Quran and Hadith Research*, *18*(2), 123-155. [In Persian] https://doi.org/10.22051/tqh.2021.33520.2999

Salimi, Hadi. (2010). Analytical Interpretation of the Qur'anic Economic Propositions in the Order of Revelation [Doctoral dissertation, University of Isfahan]. [In Persian]

Sane'i Pour, Muhammad Hassan. (2011). *Foundations of Utterance Analysis in the Holy Quran*. Imam Sadegh University. [In Persian]

Saroukhani, Bagher. (2007). *Research Methods in Social Sciences.* Research Center for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Seyf, Ali Akbar. (2017). *Modern Educational Psychology* (62nd ed.). Dowran. [In Persian]

Sharif, Adnan. (2000). *On the Quranic Psychology*. Dar al-'Ilm li al-Malayeen. [In Arabic]

Sobhani Tabrizi, Ja'far. (2000). *Concepts of the Quran*. Al-Imam al-Sadiq Institute. [In Arabic]

Tabataba'i, Muhammad Hossein. (1970). *Al-Mizan Interpretation of the Quran* (2nd ed.). Al-A'lami Publications. [In Arabic]

Tayyarinezhad, Ramin, Akhavan Moghadam, Zohreh, & Mansouri, Zahra. (2020). An Analysis of the Factors Contributing to the Incredulity of Nations from the Perspective of the Holy Quran Using Thematic Content Analysis. *Journal of Quran and Hadith Research*, *17*(4), 143-173. [In Persian] https://doi.org/10.22051/tqh.2020.25311.2404

Zarkashi, Muhammad bin Bahador. (1989). *The Proof in Quranic Sciences*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]